

GYŐRI JÁNOS:

Az Ószövetség szerepe a 16–17. századi magyar református prédikációkban

A református egyházi gyakorlatban a Szentírás tekintélyével együtt kezdettől fogva annak értelmezése is kiemelt szerepet kapott.¹ Így lett a teológiai gondolkodás sarkalatos tényezőjévé az exegézis és az abból táplálkozó prédikáció műfaja. Az utóbbi a magyar református teológiai irodalomban különösen is fölértékelődött. Ugyanis az első reformátori nemzedék képviselői között még magyar földön is akadtak olyan jelentős elméleti gondolkodók (gondoljunk csak Szegedi Kiss István vagy Melius Juhász Péter munkásságára), akik európai szinten is kiemelkedő szerepet játszottak, később azonban, különösen a 17. század elejétől a hazai református teológusoknak nemigen maradt energiájuk a teológia tudományának művelésére. Többnyire csatlakoztak tehát a peregrinációjuk idején megismert nyugat-európai teológiai irányzatok valamelyikéhez, de önálló elméleti tevékenységet ritkán fejtettek ki.² A teológiai kérdések taglalása, beleértve a belső vitákat is (ilyen volt a 17. század elején az irenizmus, vagy néhány évtizeddel később a puritanizmus, majd a század végén a coccejanizmus kérdése), így elsősorban a prédikációirodalomra maradt. Másrészt számottevő elméleti teológiai irodalom azért sem születhetett a magyar református szellemi életben, mert magyar földön az ilyen kiadványoknak alig akadt olvasója. Svájccal, Németalfölddel vagy akár a helvét irányhoz csatlakozott német fejedelemségekkel szemben ugyanis szinte teljesen hiányzott az a polgárosuló társadalmi réteg, amely műveltségénél fogva képes volt befogadni elvontabb teológiai gondolatokat. Így tehát a hazai református prédikációra komoly inkulturációs feladat is hárult: közvetlen hitépítő funkciója mellett ez a műfaj közvetítette szélesebb rétegek felé az új teológiai gondolatokat is, részben pótolva a hiányzó elméleti irodalmat. Jellemző, hogy amíg a 16. század derekának legjelesebb hazai

1 Ezt hangsúlyozza az első, Ulrich Zwinglitől ránk maradt református hitvallás 1523-ból, valamint a II. Helvét Hitvallás első két passzusa és a Heidelbergi Káté 98. kérdés-felelete, lásd: BUSCH: Református, 14–20.

2 NAGY: A református egyház története, 256–267.

református prédikátora, Melius Juhász Péter még – szinkronban az európai reformátori gyakorlattal – elsősorban újszövetségi könyvek magyarázatával (Kolossébeliekhez írott levél, Jelenések könyve, János evangéliuma) hirdette Debrecenben a helvét reformáció alapigazságait, addig 17. századi utódai, így Geleji Katona István, Keresszegi Herman István, Komáromi Csipkés György vagy Szatmárnémeti Mihály gyakran több év prédikációtermését tartalmazó vaskos kötetekkel már inkább teljes dogmatikai-etikai szintézist igyekeztek nyújtani hallgatóiknak és olvasóiknak.³ Ez a gyakorlat még a 18. század elején is tetten érhető Nádudvari Péter gyakorlatában.⁴

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a Meliust követő időszak nyomtatott református teológiai kiadványainak zöme egészen a 17. század végéig a prédikációirodalom tárgykörébe esik.⁵ Olyan jelentős életművek szerveződnek e műfaj köré, mint Alvinczi Péteré, Margitai Péteré, Kecskeméti Alexis Jánosé, Keresszegi Herman Istváné, Geleji Katona Istváné, Kereszturi Pálé, Medgyesi Pálé, Komáromi Csipkés Györgyé, Köleséri Sámuelé, Szatmárnémeti Mihályé, Tofeus Mihályé, Nagyari Józsefé, Debreceni Ember Pálé vagy Szentpéteri Istváné.

Értekezésünk címe – Az Ószövetség szerepe a 16–17. századi magyar református prédikációkban – azt sugallja, mintha a kor hazai református prédikációirodalmában valamiféle elhajlás lenne az Ószövetség felé. Nagy általánosságban megállapítható, hogy a magyar református prédikációs gyakorlat ebben az időszakban szigorúan ragaszkodik a 16. századi reformációs örökséghez, amennyiben a Szentírás értelmezésében annak egységét hangsúlyozza. Ezen törekvésüknek gyakran közvetlenül is hangot adnak prédikátoraink, amikor ismételtén elhatárolódnak olyan teológiai gondolkodóktól, akiknél akár a múltban, akár saját korukban ez az egyensúly az Ó- vagy Újszövetség rovására megbillent. Így például folyamatos a vitájuk az ókeresztyén kor marcion eretnekségével és Marcion későbbi követőivel,⁶ akik elutasították az Ószövetséget és a keresztyén életet egyedül az Újszövetség tanítására alapozták. Hasonlóképpen visszautasítják a 16. századi spirituális és anabaptista irányzatok azon törekvését, amely az írott kijelentés elé helyezte a Szentlélek

3 GYŐRI: A Biblia hatása, 40–42.

4 NÁDUDVARI: Nyolcvan-négy Predikatzioi.

5 A korabeli prédikációirodalomra vonatkozó gazdag szakirodalomból itt csupán a legfontosabb néhány kiadványra utalhatunk: BARTÓK: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”; SZELESTEI: Régi magyar prédikációk; KECSKEMÉTI: „A böcsületre kihaladott...”; CSORBA: „A' sovány lelket meg-szépíteni”.

6 COLIJN: Egyetemes egyháztörténet, 31–32.

közvetlen megvilágosító munkáját.⁷ Mindemellett a korszak református igehirdetői gyakorlatáról mégis azt mondhatjuk, hogy valóban van némi elmozdulás az Ószövetség irányába. Ennek két oka van. Az egyik egy európai jelenség része, azaz nemcsak a hazai reformátusságot, hanem általában a reformáció helvét irányát érinti, és ennek részben teológiai, részben történelmi okai vannak. A másik inkább magyar sajátosság, és leginkább történelmi okokra vezethető vissza.

Ami az elsőt illeti, Kálvin tanítása nyomán „a keresztyének és a zsidók üdvtörténeti kapcsolatának tudata a reformátusoknál erőteljesebb, mint másoknál.”⁸ Ez az igehirdetői gyakorlatban abban nyilvánult meg, hogy a két testamentumot szorosabb egységben látták. Kálvin ennek szellemében vette el a perikópa-rendszert és az azzal járó posztillázást, amely az egyházi év menetéhez igazította a prédikációk textusát. Ennek a középkori gyökerű gyakorlatnak az volt a következménye, hogy a Biblia bizonyos fejezetei az igehirdetés során sosem kerültek sorra. Nem is beszélve arról, hogy a perikópás prédikációs kötetek mintaként is szolgáltak a prédikátor társak számára, s ezek alapján a lelkész akár a Biblia használata nélkül is végezhetette igehirdetői szolgálatát. Kálvin ezzel szemben a *lectio continua*, azaz az egyes bibliai könyvek folyamatos magyarázatának volt a híve. A prédikációkészítés harmadik módja a szabad textusválasztást jelentette, amit elsősorban a 17. században tért nyerő puritanizmus, majd a pietizmus szorgalmazott.⁹

Nálunk mindhárom gyakorlatra van példa. A református ortodoxia jeles képviselői, Alvinczi Péter, Keresszegi Herman István és Geleji Katona István a posztillázás hívei voltak, Melius, majd a 17. század elején Margitai Péter, Kecskeméti Alexis János, illetve a puritán Kereszturi Pál és a század végén Tofeus Mihály viszont Kálvin nyomán többnyire teljes bibliai könyveket magyaráztak. A puritán Medgyesi Pál vagy a századvég legjelesebb igehirdetője, Nagyari József azonban már teljesen szabadon választották textusaikat. Fontos még megemlíteni, hogy a textusválasztás módjától függetlenül a két testamentum szoros összetartozását hangsúlyozva a református igehirdetői gyakorlat, szemben a lutheránussal, nem tartotta például szükségesnek, hogy a zsolnárszövegekhez újszövetségi igéket is kapcsoljon kiegészítésül, hanem önmagukban is előszeretettel használta őket.¹⁰ Ez a tény is elősegíthette az énekelhető genfi zsolnárok gyors terjedését Európa-szerte, ami nálunk

7 i. m., 195–196.

8 BUSCH: Református, 20.

9 GYŐRI: A Biblia hatása, 41–42.

10 BUSCH: Református, 20.

a Szenci Molnár Albert-féle fordítások elterjedésével vált szembetűnővé, s mindez a református istentiszteletnek némi őszövetségi színezetet kölcsönzött. Ennek nyomán váltak elfogadottá maguk a zsoltárprédikációk is; jellemző, hogy a 17. századi hazai református egyházi irodalomban több olyan nyomtatott kiadvány is akad, amely kizárólag zsoltármagyarázatokat tartalmaz (Kereszturi Pál: *Lelki legeltetés*, Nagyvárad, 1645.), sőt a kor prédikációirodalmának egyik csúcspontja éppen a teljes zsoltárkönyv prédikációk szerint való magyarázata Tofeus Mihály erdélyi püspök tollából.¹¹

Az Őszövetség fölértékelődéséhez vezetett Európa-szerte a református teológiában a szövetség-teológia gondolata is. „A keresztyén teológia magvát Zwingli Ulrich nyomdokán járva a zürichi Bullinger Henrik az Isten kegyelmi szövetségéről szóló tanban látta.”¹² Kálvin és követői szerint Istennek Ábrahámmal, majd Mózással kötött szövetsége lényegében azonos a később Krisztusban megerősített új szövetséggel.¹³ A 17. században ezt a gondolatot a holland Johannes Coccejus és tanítványai fejlesztették tovább. Érdemük az volt, hogy ébren tartották a reformációs kegyelemtan gondolatát, hangsúlyozva, hogy a kegyelmi kiválasztás nem Krisztussal lépett be világunkba, hanem „a bűneset óta az ember csak a tisztán kegyelemre épülő szövetség révén lehet kapcsolatban Istennel.”¹⁴ A coccejanus teológia a 17. század utolsó harmadában rendkívül népszerűvé vált a magyar reformátusság körében is.¹⁵ A hazai prédikátorok azonban nem annyira a kegyelmi szövetség gondolatát vették át mesterüktől, hanem inkább a bibliai typológia gyakorlatát, amely gyakran erőltetve is az őszövetségi történetekben keresi az újszövetségi események előzményeit. A századvég, sőt a 18. század elejének prédikációi így szinte tobzódnak az analógiás párhuzamokban. Ebben a beszédmódban a typizálás és a Kálvin által különben ellenzett allegorizálás gyakran összekapcsolódik, amire különösen Nádudvari Péter 18. század elején keletkezett prédikációiban látunk szép példákat:

Ábrahámnak felesége volt Sára, de mivel ő meddő volt, addig a' míg ő szült, melléje adattatott az Hágár, hogy ő szüljön; azt mondja az Apostol, hogy ez a' két Testamentomnak Typusa, Hágár az O, Sára az Uj Testamentomé. A' Jésus Kristusnak kiváltképen való Felesége a'

11 TOFEUS: A szent zsoltárok resolutioja.

12 BUSCH: Református, 68.

13 Lásd KÁLVIN: *Institutio*, II/10/1–2, illetve például a II. Helvét Hitvallás, I. fejezet [A kérdéshez részletesen lásd e kötetben Kustár Zoltán tanulmányát – a szerkesztők].

14 BUSCH: Református, 73.

15 ZOVÁNYI: A coccejanizmus története; uő: Magyar coccejanusok.

Pogányokból álló Új Testamentomi Anyaszentegyház, az Ó Testamentom pedig, mely 'Sidókból állott tsak, ideig adatott a' Kristusnak, míg a' Sára, az Új Testamentomi Anyaszentegyház, szült. Esa. 54:1. és 49:21.¹⁶

A coccejanus Szentírás-értelmezés, gyakorlati vadhajtásai ellenére, mindenestre napirenden tartotta az Ószövetség szövegeivel való folyamatos foglalatzkodást teológusaink körében.

Az elmondottakon túl a 16–17. századi európai reformátusságnak van még egy olyan közös alapélménye is, amelynek közvetlenül nem teológiai, hanem történelmi gyökerei vannak, s amely a zsidóság sorsával való érzelmi azonosulást erősítette, és így áttételesen szintén hozzájárult az Ószövetség felértékelődéséhez. Annak a református alap gondolatnak engedelmessége, hogy a keresztyén ember mindent alá kell hogy rendeljen Isten igéjének, Kálvin követői Európa-szerte sokfelé üldözötté, földönfutóvá, „pusztában vándorló” zarándok egyházzá váltak. Ennek az élethelyzetnek az előzményeit megtaláljuk némely előreformációs mozgalmakban is, így a valdensek és a husziták történetében, legnyilvánvalóbbá azonban a francia reformátusok, a hugenották sorsában vált.¹⁷ Jóllehet a 17. század utolsó harmadáig a magyar nyelvű lakosság többsége református maradt, az éleződő hitviták, a gyászév-tized eseményei, különösen a gályarabság és egyéb üldöztetések révén ez az életérzés nálunk is meghatározóvá vált, s mindennek természetesen a prédikációirodalomban is nyomai vannak.

A sajátos magyar történelmi körülményeket illetően hangsúlyoznunk kell, hogy a hazai helyzet lényegesen különbözött a nyugat-európaiktól. A török folyamatos jelenléte révén a három részre szakadt országban a magyar reformátorok nemcsak Luther alapkérdésére keresték a választ („Hogyan kerülhetek kapcsolatba egy kegyelmes Istennel?”), hanem arra is, hogyan történhetett meg velünk mint népközösséggel mindaz, ami megtörtént. A kérdés történelmi kérdésként és nem teológiaiaként merült föl, a választ azonban a kor prédikátorai bibliai alapon keresték, és elsősorban az Ószövetségben találták meg.¹⁸

Ez a közösségi önvizsgálat eredményezte prédikátoraink történelem-értelmezésében a zsidó–magyar sorspárhuzamot. Ennek középkori előzményei is voltak, sőt e szemléletmód más korabeli népek irodalmában is feltűnt, elemi erővel azonban elsősorban a magyar református prédikációs gyakorlatot járta át. E szemlélet szerint a történelmi próbák (így a pogány török és a Habsburg katolicizmus jelenléte) Isten büntetése a magyar népen

16 NÁDUDVARI: Nyoltzvan-négv Predikatziói, 151.

17 SCHILLING: Calvin und Calvinismus.

18 A kérdéshez lásd GYÖRI: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama.

bűnei miatt¹⁹, és szabadulást csak a nép Istenhez való megtérése hozhat.²⁰ Ez a szemlélet már a 16. század második felében szervesen összekapcsolódott az úgynevezett wittenbergi történelemszemlélettel, amelynek gyökerei Szent Ágostonig nyúlnak vissza, de a hazai közvéleményben a Luther környezetében működő Philipp Melanchthon hatására erősödött meg igazán. Ez a történelemértelmezés az emberi történéseket az üdvtörténet részeként kezeli és a zsidó–magyar sorspárhuzamhoz hasonlóan a történelmi csapásokat Isten büntetéseként értelmezi. Az ószövetségi Dániel próféta látomása nyomán az emberiség történetét négy világbirodalom (babiloni, perzsa, görög–hellén, római) keretében egy hatezer éves folyamatként kezeli. Ehhez társul a kettős Antikrisztus gondolata (a testi a török, a lelki a pápai hatalom). Jellemző, hogy a török veszélyt nem érzékelő Kálvin szemléletében mindennek nincs nyoma, de német földön sem fejtett ki lényegesebb hatást, nálunk viszont – különösen a prédikációirodalom közvetítésével – a török kiűzéséig meghatározó maradt.²¹ A 16. század közepétől kezdve a wittenbergi történelemszemléletnek a legkülönbözőbb egyházi műfajokban már nyoma van: így például Szkhárosi Horvát András vagy Szegedi Gergely énekeiben, de szemléleti alapját képezi Székely István *Világkrónikájának* (Krakkó, 1559) és Károlyi Gáspár *Két könyv...* (Debrecen, 1563) című értekezésének is, amely annak első hazai részletes összefoglalása.

A prédikációirodalomban azonban ez a szemlélet inkább a 17. században válik meghatározóvá; jellemző, hogy a század elejének legterjedelmesebb prédikációs kötete Kecskeméti Alexis János tollából éppen Dániel próféta könyvének versről versre történő magyarázatát nyújtja.²² Kecskeméti tömören így összegzi ezt a szemléletmódot:

*Tanullyuk meg, hogy Isten nem csak egy emberre, kettőre terjeszti ki az ő igaz iteletit, hanem az Országokra is. Az mint az Babyloniai, Persiai, Görög Orszagi, Syriai, kik hatalmas fejedelemségek voltak, birodalmokból megh tetzik. Sokszor pedig Isten az országokat így bünteti, hogy Országokból tartomány leszen, az mint Syria Orszagból tartomány lön; Igy járt az mi szegeny hazánk is, nem sok kell hozza.*²³

19 GyőRI: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama, 20–23.

20 A szemlélet modellszerű összefoglalását nyújtja: FARKAS A.: *Az zsidó és magyar nemzetről*.

21 A wittenbergi történelemszemlélet összefoglalását nyújtja: KATHONA: Károlyi Gáspár történelmi világképe.

22 KECSKEMÉTI: Dániel próféta könyvének [...] magyarázatja.

23 i. m., 433–434.

Az ószövetségi gyökerű történelemszemlélet központi eleme, a zsidó–magyar sorspárhuzam tehát már a 17. század elején toposzá vált a prédikációs irodalomban, amelyet teológiai irányzatoktól függetlenül száz esztendőn át nagy előszeretettel idéztek prédikátoraink. Ennek a toposznak három eleme van:

1. Izrael népe Isten akaratából telepedett meg Kánaánban, a magyar nép pedig Pannóniában;
2. mindkét nép mint Isten kiválasztottja békében és bőségben élt mindaddig, amíg Isten parancsolatait követte;
3. mindkét nép engedetlensége és bűnei miatt jutott rabságra, ahonnan csak megtérése révén szabadulhat meg.

Mindennek részletes kifejtését látjuk Derecskei Ambrus 1603-ban született prédikációjában:

Amit Szent Dávid az Izrael fiairól mond: Nem cselekedett a Jehova így akármely nemzettel és az ő ítéletit nem jelentette meg nekik (Zsolt 147,20), mi is a mi szegény nyomorult nemzetségünkről, a Magyar Nemzetről, nagyrésztől ugyanazt mondhatjuk, mert ha állapotunkat egybehasonlítjuk a zsidók sorsával és állapotjával, nem igen sok dologban találjuk egyiket a másiktól különbözni.

Először: mert miképpen hogy az Isten az ő nagy jóvoltából és irgalmaságából az Izrael fiait a rabságnak hazájából, Egyiptomból, mint egy sebesen lángoló vaskemencéből nagy, hatalmas és erős karja által kihozá és nagy csudálatosan letelepíté ama tejjel-mézszel folyó szép zsíros földre, a Kánaán földére, amely árnyékozó példája vala az örökkévaló nyugodalom helyének, hasonlóképpen, mikoron a magyarok amaz iszonyú és hideg Scythiában a bálványozásnak és sok különféle tévelygésnek közepette a jó Istennek mikoron tetszék, hogy az Ő jókedvét és gazdag kegyelmét e nemzetséghez is megmutatná, őket nemcsak felindítá nagy erővel, hanem sok hegyeken, vizeken és országokon csudálatosan által hozván, beszállítá őket Pannoniába, amely föld nem sokkal vala alábbvaló Kánaán földénél.

Másodszor: mert miképpen hogy az Izrael fiait az Isten nemcsak letelepíté az Ő igéreti szerint jóvoltából és irgalmasságából a szép zsíros kövér földön, hanem önekik mind külső és belső, azaz mind testi és lelki hadnagyokat ada, hogy ők a lelki dolgokban is igazgattatnának az Isten ismeretire és az idvességnek utára, külsőképen is a sokféle ellenségtől, akiktől körülvetettek vala, oltalmaztatnának, hogy így az Istennek áldása is mindenképen őrajtuk megtetszenék és az is, hogy volnának az Istennek saját népei, hasonlóképpen az Isten a Magyarokat nemcsak le-

szállította a szép zsíros és ékes földön, hanem önekik mind testi és lelki hadnagyokat ada és mikoron Őfelségének jótetszése lön, az Evangélium szövétnekét ököztük felgerjeszté és az Ő szent igéjét nyilván és tisztán prédikáltatá, úgyannyira, hogy ez a nép az igaz evangéliumnak lámpásával majd ugyan láttatnék a több nemzetségek között úgy tündökölni, mintha ez volna egyedül Istennek választott népe.

Harmadszor: mert miképen hogy az Isten az Izrael fiait az ő sok különféle vétkeért és háladatlanságukért, legfeljebb pedig a Krisztusnak és az Ő evangéliumának megvetéséért és megútálásáért nemcsak külsőképen veré és sanyargatá meg, elvevén tőlük szép városukat ama drágalátos templommal együtt, amely az Isten lakóhelyének mondatik vala, hogy mindaddig a sötétségben és kárhozatban lennének, miglen a pogányoknak teljessége betelnék. Így a Magyar Nemzet, noha először nagy örömmel és nagy szeretettel vevé az evangéliomnak tudományát, úgyannyira, hogy nagy sokan fáradságokat, költségeket nem szánták, sőt némelyek a tömlöcöt és a halált is elviselték érte, de minekutánna az evangélium kijebb-kijebb terjede és bővebben kezdé az Isten prédikáltatni, nemhogy ezt az Istennek nagy sokan megköszönték volna, de sőt inkább sokaknál unásba méne.

Az Isten is úgy, mint igaz ítélő bíró, ezért a háladatlanságért ezt a nyomorult országot igen megsanyargatá. Mert ez a Nemzet a kegyelem tudományának színe alatt igen elvetemedék és magát igen belekeveré a sok különféle fertelmes és éktelen vétkekbe, amelyektől még a pogányok között is nagyon sokan iszonyodtanak és mostan is irtóznak, hogy alábbvalónak és iszonyatosbnak ítéltetnek mindenféle nemzetségeknél. Annakokáért közülik némelyeket testükben igen megbüntete, némelyektől pedig nemcsak a külső jókat vevé el, hanem a lelkiectől is megfosztotta őket és innen lön, hogy közöttük nagy sokféle tévelygések és eretnkségek támadtanak, amint pedig szemünkkel jól látjuk, nemcsak ezekkel vert meg az Isten bennünket, hanem majd mind az ő lelki és mind testi országát elveszi tőlünk, ha jó idején a bűnnek álmából fel nem serkenünk.²⁴

A toposz ilyen részletes kifejtését a prédikáció műfaji keretei ritkán engedik meg, így az gyakran egészen leegyszerűsödik. Alvinczi Péternél 1619-ben ezt olvassuk:

24 DERECSKEI: Az szent Pál apostol levele, 62–63.

Csak a személyek változván, ugyanazon játékot gyakorlotta többire ez ideig és mostan is gyakorolja a Sátán e jó hírrel-névvel régen virágozott Magyarországon, hogy egyik tikmony más tikmonyhoz alig lehessen hasonlóbb, mint Magyarország és Akháb király országa.²⁵

Az ószövetségi gyökerű prédikátori látásmódnak visszatérő motívuma a jeremiádos hangú panasz is. Kismarjai Veszelin Pál allegóriává terebélyesedő biblikus képsoraiban így siratja el 1641-ben a tűz martalékává vált Debrecent:

Ó Sion leánya, a Jehovának búsulásától megaláztatott siralomban merült Debrecen, és az Úr Jézusnak szolgálója, mostani keserves romlásodban, ó nem méltán hasonlítlak-é tégedet Jeruzsálemhez! Ti úton járók, kik ezen által mentek, kérlek ne legyen nehéz tinétek, tekintsétek meg és lássátok, ha vagyon-é olyan bánat mint Debrecenben! Avagy nem illette-é az Úr ötet keserűséggel az ő haragjának napján? Ennek lakosait nem adta-é az idegeneknek kezekben, kiktől meg nem szabadulhatnak? Nem bocsátott-e tüzet a mi csontjainkra, hogy megemésztene minket? Nem vetett-e lábainknak hálót, nem tette-é az utcáinkat pusztává?²⁶

A jeremiádos, panaszos hang II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű, egész Erdély sorsát megpecsételő lengyelországi hadjárata (1658) után prédikátori irodalmunkban egyre inkább apokaliptikus színezetet nyer.²⁷ A hadjárat évében kelt beszédében a fejedelem udvari papja, Medgyesi Pál Jeremiás hangján siratja a pusztuló országot:

Véneinket levágák, szüzeinket és nevedékeny édes gyermekinket Ifjú népeinkkel és erős Férfiainkkal egyetemben, ebmódon pórázra fűzve vitték el a holtig tartó kemény rabságra! Lakóhelyeinket, szép házainkat, palotáinkat, tűzzel megégetvén, a széllel fújtatták el. Veresek még a kőfalak, piros a föld a mi vérüinktől, az égi madarak és az ebek meghizakodtak, megdühöttek a mi holttesteinken! Büdösek az útfélek az elszenyvedt tagok miatt! Óh megsirathatatlan keserű idők, melyekre jutánk.²⁸

Medgyesi egész prédikátori életműve az ószövetségi gyökerű 17. századi profetikus szerepvállalás²⁹ szép példáját nyújtja:

25 ALVINCI: *Querela Hungariae*, 41–42.

26 KISMARJAI: *Oktató és vigasztaló prédikációk*, 1. prédikáció

27 A kérdéshez lásd újabban: CSORBA: *A zászlós bárány nyomában*, 11–15. (1657–1664: az apokaliptikus jelek profétái című alfejezet).

28 MEDGYESI: *Joseph romlása*, 16.

29 MEDGYESI profetikus szerepvállalásához lásd: LUFFY: „Romlás építőinek fognak nevezetni”, 125–143.

*Énnékem kedvem ellen is régi Micheás Prophéta nyomdokát kell követnem, s tudom, hogy nem csak az Áchábok, hanem a jobbak is fejemhez ütik nem egyszer: soha e nekünk jót nem mond. De mit tegyek...*³⁰

Idézett példáink jelzik, hogy a 17. század második felében az erősödő közéleti, nemzeti tematikával a református prédikációirodalom egyre inkább az Ószövetség emelkedettebb, de komor színeivel telítődik. Komáromi Csipkés György egyházi beszédeiben például ilyen állandósult allegorikus képeket találunk: Magyar Izráel = magyar nép; Babilon = Róma, illetve a török vagy a tatár; Góg és Magóg = a pogány ellenség; Sodoma, Gomora = az erkölcsében megromlott nép; vesztő angyal = háború, pestis, döghalál.³¹ A prédikatori nemzetszemléletnek Erdély meggyengülése után lényeges elemévé válik a szétszóratáson túl az ország kettészakítottságának élménye (Magyarország – Erdély) is. Prédikátoraink Júda és Izráel történetében e mozzanatnak is megtalálják az ószövetségi előképét. „Az odaki való hazát ha meggondoljuk, bizony mi azoknál sem bölcsőbbek, sem elméesebbek, sem okosabbak nem vagyunk, s ha a nyers fán (amint hogy az is volt az a Haza) ez esett, mit várhat az aszú fa?” – kérdezi a fejedelmi szószekről Tofeus Mihály.³² Egy másik prédikációjában ezt olvassuk: „Ha Magyar Ország vész, félj, hogy Erdély is el ne vesszen; ha Siloh elveszett, Béthel is elveszhet: Ha Béthel elveszett, Jeruzsálem is elveszhet: Oda van Várad, oda lehet Colosvár is”.³³ S végül ugyanez szintén nála egészen szentenciózus rövidséggel: „Colosvár, Fejérvár ne bízzál abban, hogy reformata vagy: mert úgy jársz, mint Várad.”³⁴ Látható tehát, hogy a fejedelmi udvar prédikátora az 1680-as évek elején szinte természetes módon szólal meg az ószövetségi próféták hangján. Ha a századvég imádságirodalmába vagy egyéb kegyességi könyveibe belelapozunk, lépten-nyomon hasonló hangvétellel találkozunk.³⁵

Az ószövetségi háttérű prédikatori szemlélet utolsó, de retorikai értelemben talán leglátványosabb megnyilvánulását Apafi Mihály udvari papja, Nagyari József tábori prédikációiban figyelhetjük meg. Ezek ugyan kéziratban maradtak, de a közkézen forgó másolatok révén még így is igen

30 MEDGYESI: Magyarok Hatodik jajja, 6.

31 További példákat idéz GYŐRI: Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus, 53–75.

32 TOFEUS: A szent zsolnárok resolutioja, 78. prédikáció.

33 i. m., 79. prédikáció.

34 i. m., 102. prédikáció.

35 NAGY: Fejzetek, 125–126.

jelentős hatást gyakoroltak a kortársakra.³⁶ A törökkel való szövetség úgy kívánta, hogy Erdély fejedelme az 1681–1683 közötti esztendőben háromszor is Magyarországra irányítsa hadait, hogy a török sereg hátszágaként a Thököly Imre vezette felkelőket Béccsel szemben megsegítse. Apafi és köre erőtlenné volt ahhoz, hogy nemet mondjon, így vonakodva bár, de eleget tett a Porta kérésének, miközben már egész Európa érezte a török erejének hanyatlását. Ebben az apokaliptikus történelmi helyzetben szólaltatja meg Nagyari azt a profetikus hangot, amelyet Erdély romlásának kezdetén, 1658 körül Medgyesi Pál „Jaj”-jai már előlegeztek.³⁷ Nagyari a törökben nem a barátot, de még csak nem is a politikai szövetségest látja, hanem Isten büntető eszközét, amit alázattal kell elszenvedni. Ennek érzékeltetésére feléleszti a wittenbergi történelemszemlélet topikus elemeit:

*Lelkünknek kinzasaban az Assyriai orozslany, az Persiai medve, az Gorog Parducz, soha olyan kegyetlen nem volt mint ez, mivel amaz utolsó iszonyu fene vadtul tanult, az kinek szajaban nem csak oldal csontok vadnak, amint az Persiai medvenek, hanem lelkek vadnak, az kiket emeszt...*³⁸

E szemlélet jegyében Nagyari a törököt „Babylon”-nak, Ausztriát pedig „Egyptus”-nak nevezi.

Nagyari József textusait túlnyomórészt az Ótestamentumból veszi. A tábori prédikációk 31 egyházi beszéde közül mindössze háromnak van újszövetségi alapigéje: Füleke ostrománál Nagyari a Jeruzsálemet sirató Jézust idézi (Lk 19,41),³⁹ a Bécs alá vonulás alkalmával a Jel 16,12 alapján a harag poharának kitöltetéséről⁴⁰, majd a veszedelem napjainak a választottak kedvéért való megrövidítéséről (Mt 24,22)⁴¹ prédikál. Azonban ezek az újszövetségi textusok is érintkeznek az apokaliptika világával, s így a prédikátor e beszédekben is ismételten visszautal az Ószövetség képkincsére. Teszi ezt látható természetességgel, hiszen „...az Ószövetségben a leggazdagabb szemléltető anyag kí-

36 A kéziratos prédikációk újabban nyomtatásban is megjelentek: GYŐRI: Nagyari József tábori prédikációi.

37 Medgyesi Pál prédikációinak egy csoportját jelöli így az irodalom-és egyháztörténet-írás: MEDGYESI: Erdély s egész magyar nép... hármas jajja; uő: Igaz magyar nép negyedik jajja; uő: Ötödik jaj és siralom; uő: Magyarok hatodik jajja.

38 GYŐRI: Nagyari József tábori prédikációi, 1681. évi 1. prédikáció.

39 i. m., 1682. évi 4. prédikáció.

40 i. m., 1683. évi 5. prédikáció.

41 i. m., 1683. évi 8. prédikáció.

nálkozik arra, hogy az országok, népek s az anyaszentegyház sorsát kormányzó isteni hatalom és bölcsesség útját szemléltesse⁴².

Nagyari József profetizmusa nem egyszerűen a zsidó–magyar sorspárhuzam továbbéltetése, hanem tudatosan vállalt és megélt életszemlélet, amely egészen egyedülálló a kor hazai prédikációirodalmában is. Nemcsak arról van itt szó, hogy Apafi udvari papja hosszú prédikációk során át Jeremiás, Ézsaiás vagy Ezékiel hangján szólal meg – hiszen erre Medgyesinél vagy Tofeusnál is találunk példát –, hanem arról, hogy nála a prédikáció végén kimondott „ámen”-nel általában nem ér véget a beszéd, hanem ezután magát a fejedelmet még külön is megszólítja a prédikátor. Ennek a gyakorlatnak az előképét a próféta és a király Ószövetségből ismert kapcsolatában találhatjuk meg a Sámuel, a Királyok és a Krónikák könyveiben (nyilván nem véletlen, hogy éppen ezek Nagyari leggyakrabban idézett bibliai forrásai). A prédikátor ilyenkor az alkalomhoz illően feddi, vigasztalja vagy megerősíti az uralkodót, mint például az 1682. évi első prédikációjában:

*Vigasztal azért tegedet Istenfelő fejedelem ez az en tudományom. Sokszor akkor fogatkoznak meg az Kiralyok, Fejedelmek, az mikor az nepnek szolgálattyara leg nagyob szükseg vagyon. Ha valaha volt, most igazan szükseged vala igaz hiveidre, ha el junek vala mind az hatalmas nemzetre nezve, az ki ellen mégy, mind az igyefogyot Nemzetre nézve, az ki mellet mégy, mind az Nemzetre nézve, az ki parancsolattyabul vagy engedelmebül mégy. De vegy vigasztalast az tudománybull.*⁴³

A 17. század utolsó harmada hazai irodalmának kutatói ismételten rámutatnak, hogy a nevezett időszakban „...a nemzeti önszemléletnek egész sor olyan attribútuma jelenik meg, amely előnti a kortárs költészetet, prédikációirodalmat, publicisztikát; makacsul hagyományozódik majd évszázadokra”.⁴⁴ Magyarinál mindez a zsidó–magyar sorspárhuzam és a profetizmus elemein túl a korabeli prédikációirodalomban szintén közkedvelt bibliai mítizációban is megjelenik. Az Ószövetségből jól ismert személy- és földrajzi nevek így válnak nála beszélő nevekké, a magyar múlt és jelen metaforáivá: Mózes, Gedeon, Sámson a magyar hithősöket, Izráel és Júda Magyarországot és Erdélyt, Ráhel a pusztulás fölött siránkozó magyar népet vagy az Eclésiát jelképezi.⁴⁵

42 NAGY: Fejezetek, 65.

43 GYŐRI: Nagyari József tábori prédikációi, 1682. évi első prédikáció.

44 IMRE: Nemzeti önszemlélet, 44.

45 GYŐRI: Nagyari József tábori prédikációi, 140.

Amit Magyarinál látunk, nem pusztán az ószövetségi háttérű magyar történelemértelmezés retorikai csúcspontja, hanem egyúttal egy folyamat végakkordja is. A török Bécs alatti hadakozása a Porta végső vereségének árnyékát vetítette előre, s egyúttal az önálló Erdély bukását is. A török hamarosan bekövetkező kiűzésével végleg megszűnt az a történelmi helyzet, amely ezt a történelemszemléletet oly hosszú időn át legitimálta.

Nem feladatunk a 16–17. századi magyar református történetológiai gondolkodás teológiai megítélése, annyi azonban bizonyos, hogy annak hirtelen összeomlásával a magyar református teológiai gondolkodás, s ezen belül a prédikációirodalom is látványos hanyatlásnak indult. Az elmondottak értelmében úgy tűnik, hogy ennek okait nem lehet egyszerűen a török kiűzése után a Bécs támogatását élvező úgynevezett „vértelen” ellenreformáció számlájára írni, ahogyan azt egyháztörténet-írásunk hagyományosan teszi, hanem abban is kereshetjük, hogy az egyéni kegyesség gyakorlását és a teológia alaposabb művelését – legalább is részben – történelmi okok miatt hosszú évtizedekre a nemzeti sorskérdésekkel való bibliás foglalatosság pótolta.

S végül még egyetlen apró, de nem érdektelen megjegyzés. Fenti megállapításainkat nagyjából a 16–17. században nyomtatásban megjelent egyházi beszédek fényében tettük, forrásként ugyanis ezek állnak rendelkezésünkre. Hogy az írni-olvasni alig vagy egyáltalán nem tudó magyar református egyszerű nép mit hallhatott vasárnapról vasárnapra prédikátoraitól, arról gyakorlatilag nincs fogalmunk. A nyomtatott prédikációk nyilván mintául szolgálhattak minden prédikátor számára, de hogy azok ténylegesen milyen mértékben tekinthetők a kor prédikációirodalma keresztmetszetének, azt ma már sajnos csak találgatni lehet.

Felhasznált irodalom:

ALVINCI P.: *Querela Hungariae. Magyarország panasza*, Kassa, 1619. (RMNY 1179.).

BARTÓK I.: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998.

BUSCH, E.: *Református. Egy felekezet arculata* (Eredeti címe: Reformiert. Profil einer Konfession, 2008), Budapest, Kálvin Kiadó, 2008.

COLIJN, J.: *Egyetemes egyháztörténet*, Budapest, Iránytű Kiadó, 2001.

- CSORBA D.: „A' sovány lelket megszépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2008.
- CSORBA D.: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Budapest, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Kálvin Kiadó, 2011.
- DERECSEKI A.: *Az szent Pál apostol levele, melyet irt az Romabeli Keresztyeneknek*, Debrecen, 1603. (RMNY 895.).
- FARKAS A.: *Az zsidó és magyar nemzetről* (Krakkó, 1538), Modern kiadása: RMKT 16/I.
- GYŐRI L. J.: Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban, *Könyv és Könyvtár* 15 (1987), 53–75.
- GYŐRI L. J. (szerk.): *Nagyari József táborigi prédikációi*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- GYŐRI L. J.: A Biblia hatása a kora újkori magyar irodalomra és közgondolkodásra – református példák tükrében, in: uő: *Református identitás és magyar irodalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2015, 31–52.
- GYŐRI L. J.: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban, in: uő: *Református identitás és magyar irodalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2015, 13–30.
- IMRE M.: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92/1–2 (1987–1988), 20–45.
- INCZE G. (szerk.): *Szemelvények. A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, Budapest, Bethlen nyomda Rt., 1935.
- INCZE G. (szerk.): *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, II. kötet: *Alvinczi Péter*, Budapest, Bethlen nyomda Rt., 1943.
- KATHONA G.: *Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, Városi Ny., 1943.
- KÁROLYI G.: *Két könyv*, Debrecen, 1563. (RMNY 192.). Modern kiadása: *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor* (Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Szabó András), Budapest, Magvető, 1984.
- KECSKEMÉTI A. J.: *Dániel próféta könyvének a szentírás szerint való magyarázatja*, Debrecen, 1621. (RMNY 1236.). Modern kiadása: RMPE III, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (Bevezető tanulmány: Gombáné L. O.)

- KECSKEMÉTI G.: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Budapest, Universitas Kiadó, 2007.
- KISMARJAI V. P.: *Oktató és vigasztaló prédikációk*, Debrecen, 1641. (RMNY 1875.).
- LUFFY K.: „Romlás építőinek fognak nevezetni”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- MEDGYESI P.: *Erdély s egész magyar nép hármassajja s siralma* (Gyászbeszédek I. Rákóczi György, Rákóczy Zsigmond és gróf Bethlen István felett), Sárospatak, 1653. (RMNY 2486.).
- MEDGYESI P.: *Igaz magyar nép negyedik sajja s siralma*, Sárospatak, 1657. (RMNY 2729.).
- MEDGYESI P.: *Joseph romlása*, Sárospatak, 1658. (RMNY 2796.).
- MEDGYESI P.: *Ötödik saj és siralom*, Sárospatak, 1658. (RMNY 2794/2/.).
- MEDGYESI P.: *Magyarok hatodik sajja*, Sárospatak, 1660. (RMNY 2941.).
- NAGY G.: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Budapest, Ráday Kollégium Sokszorosító Műhelye, 1985.
- NÁDUDVARI P.: *Nyoltzvan-négy Predikatzioi*, Kolozsvár, 1741.
- SCHILLING H.: Calvin und Calvinismus in europaischer Perspektive. in: FATA M.: – SCHINDLING A.: (Hgg.). *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und in Siebenbürgen*, Aschendorff Verlag, Münster, 2010, 1-21.
- SZELESTEIN N. L. (szerk.): *Régi magyar prédikációk 16-18. század. Egyetemi szöveggyűjtemény*, Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- ZOVÁNYI J.: *A coccejanizmus története*, Szerző kiadása, Budapest, 1890.
- ZOVÁNYI J.: *Magyar coccejanusok a 18. században*, in: uő: *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*, Ref. Főiskola, Sárospatak, 1910.

